

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ФАКУЛЬТЕТІ

ТҮРКІТАНУ КАФЕДРАСЫ

«Түркі руна ескерткіштерін зерттеу мәселелері» халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдарының жинағы

25.05.2023 ж.

Proceedings of the international scientific and practical conference “Research problems of the Turkic runic monuments”

25.05.2023

**Сборник материалов международной научно-практической конференции
«Проблемы исследования тюркских рунических памятников»**

25.05.2023 г.

Астана, 2023

ӘОЖ (УДК) 930

КБЖ (ББК) 63.2

Т 90

Редакция алқасы:

Төраға – Е.Б. Сыдықов, «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті»
КеАҚ Басқарма төрағасы-ректор

Жауапты редактор – Н.Г. Шаймердинова, филология ғылымдарының докторы,
профессор, Түркітану кафедрасы, Л.Н.Гумилев ат.ЕҰУ

Ғылыми редактор – Ж.Қ. Айдарбекова, PhD, Түркітану кафедрасы доценті м.а.,
Л.Н.Гумилев ат.ЕҰУ

Техникалық редактор – Н. Милованова, Түркітану мамандығының докторанты,
Л.Н.Гумилев ат.ЕҰУ

**Т 90 «Түркі руна ескерткіштерін зерттеу мәселелері» халықаралық ғылыми-
практикалық конференциясының материалдары (25 мамыр 2023 жыл).** – Астана: Л.Н.
Гумилев атындағы ЕҰУ, 2023. – 376 б.

ISBN 978-601-337-878-7

Жинаққа «Түркі руна ескерткіштерін зерттеу мәселелері» халықаралық ғылыми-
практикалық конференцияның материалдары енгізілген. Конференцияға Ресей Федерациясы,
Өзбекстан, Әзербайжан, Қырғызстан және Қазақстан ғалымдары қатысты.

Жинақта ежелгі және қазіргі түркі халықтарының мәдени және жазба ескерткіштерінің
зерттелуі, түркі жазба ескерткіштерінің тілі және диалектілері, түркі халықтарының мәдениеті
мен тарихы, жалпы түркітанудың өзекті мәселелері қамтылған.

ISBN 978-601-337-878-7

ӘОЖ (УДК) 930
КБЖ (ББК) 63.2

©Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, 2023

өмірден өтті. Бірақ ол бұл күндерді Сөзімен атады және осы күндерге қызмет етті.

Әдебиет

1. Рауф Парфи. Таңдамалы. Екі томдық, 1-том. – Т.: Muharrir, 2022. – 350 б.
2. Хуршид Даврон. Рауф Парфиге венюк. <http://kh-davron.uz/page/1> Дата обращения 10.05.2023
3. Рауф Парфи. Таңдамалы. Екі томдық, 2 том. – Т.: Muharrir, 2022. – 368 б.
4. Рауф Парфи. Сакина. – Т.: Мухаррир, 2013. – 386 с.
5. Kardeş kalemler журналы, 2007, 1 саны, 51 бет (түрік тілінен аударған Сабохат Бозорова). <http://kardeskalemler.com/>

ҚАЗАҚ, ӨЗБЕК, ТҮРІКМЕН МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ШАМАНИЗМНІҢ РӨЛІ

Сарсембаева А.А.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана, Қазақстан

sarsembaeva.00@bk.ru

Аннотация. Ежелгі заманнан бері бақсылық түркі халықтарының тарихында маңызды орын алды. Олар адам мен рух арасындағы делдал болып табылады.

Шаман – белгілі бір жанның бойында тылсым күштің көмегімен кенеттен пайда болатын, басқа «рухтармен» байланысқа түсіп, өзгелерге көрінбейтін ғажайыпты көретін астарлы күш иесі.

Зерттеуімізде түркі халықтарындағы, оның ішінде қазақ, өзбек, түрікмен халықтарындағы шамандықты зерделей келе, маңызын анықтаймыз.

Кілт сөздер: шаман, шамандық, бақсы, порхан, палчи, тауб, фалбин, бақши, атрибут.

Abstract. Since ancient times, shamanism has occupied an important place in the history of the Turkic peoples. They are intermediaries between man and the spirit.

A shaman is a possessor of mysterious powers that suddenly appear in a certain soul with the help of a mystical force, communicate with other "spirits" and see a miracle that is invisible to others.

In our study, we study shamanism in the Turkic peoples, including the Kazakh, Uzbek, and Turkmen peoples, and determine its significance.

Keywords: shaman, shamanism. baksy, porhan, palchi, taub, falbin, bakshi, attribute.

Шаманизмнің генезисі танымдық-тарихи масштабтағы тым күрделі мәселе. Шамандықтың әлемнің халықтарында және қазіргі таңда да әр аймақта кездесетіндігіне байланысты оның тым көне дәуірлерде пайда болғандығына ғана сүйене аламыз.

Шаманизм сөзінің шығу төркінін кейбір Үнділік дүниетаныммен байланыстырады: шаман-шраман, бақсы-бахши-бахкти т.б. Ал камланиенің шығу төркінін түркі тіліндегі «Қам» (Қам жасау) деген ұғымға қатысты деп санайды. Ал сөздіктерде ол «Эвенкі тілінен алынған атау, қозған адам деген мағынада. Шаманизмнің таралуы Сібір, Орал және Алтай халықтары арасында болды, сонымен қатар Африка, Америка, Океания және т.б.» [1: 1949].

Берік Жүсіптің зерделеуі бойынша бұл сенім тым көне дәуірлерден бастау алады: «Бақсы тұлғасын зерттеген ғалым В.Н. Басилов алыс палеолит дәуірінде пайда болғандығын айтады. Ал Окладников, Формозов, Запорожский, Марғұлан, Ақышев сияқты ғұламалар тарапынан бақсылық неолит дәуірінің аяғында пайда болды деген ойлар алға тартылды. Олар өздерінің сол деректерін археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған заттық айғақтармен бекітіп отыру арқылы бітім айтады» [2: 15].

Шаман – белгілі бір жанның бойында тылсым күштің көмегімен кенеттен пайда болатын, басқа «рухтармен» байланысқа түсіп, өзгелерге көрінбейтін ғажайыпты көретін астарлы күш иесі.

Шаманизм - ежелгі діни жүйелердің бірі. Ол дүниенің төрт бұрышының әртүрлі аумақтарында кеңінен таралды және бүгінгі күнге дейін әлемнің көптеген ұлттары арасында сақталды «Шаман» сөзі тұңғыс-маньчжур тілдерінен XVII ғасырда орыс ғалымдары мен саяхатшылары арқылы ғылымға еніп, соңынан жалпы терминге айналып кетті. Ю.Неметтің зерттеуіне қарағанда тұңғыс-манчжурлардың «сам», «шам» сөздері көне түріктің «қам» сөзінің фонетикалық нұсқасы көрінеді.

Орталық Азия халықтарында, оның ішінде қазақтарда, өзбектерде, түрікмендерде XIX-XX ғасырларда «шаман» атауы әртүрлі вариацияда кездесті.

Қазақ халқында шаман ұғымымен салыстырғанда бақсы деген атау кеңінен таралған. Халқымызда Қорқыт атадан басқа атақты бірқатар бақсылар бар. Бақсылардың ірі өкілдеріне Қорқыт, Көкше бақсы, Көкем бақсы, Көсе бақсы, Қойлыбай, Балақай, Сүйменбай, Танабай, Беркімбабай, Сіләмбек жатады.

Рашид ад-Диннің жазбаларына жүгінсек, бақсыны «Төбе Тәңірі» деп атаған. Көкше бақсы Шыңғысханға: «Мен тәңірінің өзімен тілдесіп тұрамын. Көкке шығып жүремін... Сенің жорығың сәтті болады, болашақта дүниенің билейсің!» деген болжам айтқан.

Осы уақытқа дейін Астрахань қазақтары өздерінің түп-тамырынан бастау алатын немесе мұсылман дінінің ықпалында болған исламға дейінгі дәстүрлермен тығыз байланысты бірқатар идеялар мен әдет-ғұрыптарды сақтап келеді. Бұл, ең алдымен, шаманизм (бақсылық), анимистік наным-сенім, атабаба культі, т.б.

XIX - XX ғасырдың бірінші жартысында шамандық әдет-ғұрыптар Астрахань провинциясында Бөкей ордасы қырғыз-қазақтар арасында сақталды.

Бақсылар бакс немесе бахса деп аталды. Бірқатар ғалымдардың пікірі бойынша, «бақсы» сөзінің өзі «қарау, тең қарау немесе көру» деген мағынаны білдіретін жалпы түркілік «бак / қап» түбірінен шыққан. Басқаша айтқанда, «бакс» сөзінің мағынасы «науқастың жанын іздеу». Бақсы негізінен ер адамдар болды.

Өзбек жұртында ең кең тарағаны – «бахши». Халық жыршыларын да осылай атайды. Бұған қоса, «фалбин», «палчи», «тауб» деген атаулар да жолығады. «Фолбин», «палчи» («балгер») сөздері бал ашатын адамға қатысты қолданылса, «тауб» («тәуіп») арабшадан аударғанда емші мағынасын білдіреді.

Бақсылар өз қызметінде рухтарға ерекше назар аударды. Рухтарға деген сенім бақсылықтың басты ерекшелігі болып саналады. Өзбектердің рухтарға деген дуалистік (екі жақты) көзқарасы бұрыннан бар. Нәтижесінде, сондай-ақ рухтарға қатысты, олар екі санатқа бөлінді. Бірінші санатқа көмекші рухтар, меценаттар, яғни жақсы күштер кірді: момо, пари, чилтан, фаришта; екінші санатқа зұлым рухтар кірді: девалар, альвасти, джиндер, "Сук" және "зиен".

Ферғана алқабының тұрғындары арасында кең таралған жақсы рухтардың бірі-Пари – көмекші рухтар. Бәс тігу туралы алғашқы ақпарат зороастрылықтардың қасиетті кітабында "Авеста" түрінде "пері" түрінде кездеседі. Олар зұлым рухтар болып саналды және әдемі әйелдер ретінде сипатталды. Ферғана алқабының тұрғындары «перілер оттан пайда болады деп сенді, сондықтан күлді қасиетті деп санады. Күлмен ойнайтын адамның аузы қисайыпкетуі мүмкін деген сенім бүгінгі күнге дейін сақталады; күлге лақтырылған қоқыс пен қалдықтар бақытсыздыққа әкеледі; күлді ойнаған адамның аузы содан кейін күлге зәр шығарған баланың көзі ауырады, яғни, барлық осындай жағдайларда сұр перінің араласуы сезіледі.

Көмекші рухтардың тағы бір түрі-этнографиялық және діни әдебиеттерде, сондай-ақ мақалаларда әртүрлі түсіндірілетін чилтандар. Әдетте чилтандар туралы айтатын болсақ, табиғаттан тыс күшке ие қырық мифологиялық тіршілік иелеріне сілтеме жасалады. "Чилтон" термині парсы-тәжік тіліндегі "чи ахилтон" сөзінен шыққан, "қырық адам" дегенді білдіреді. Пандемонийдің бұл кейіпкері Орта Азия халықтарының салт-дәстүрлері мен мифологиялық көзқарастарында сақталған.

Шамандық рухтардың тағы бір түрі - "момо". Халық аңыздары бойынша, алқап тұрғындарының Момо бейнесі жүкті әйелдерді қолдайтын және оларды әртүрлі бақытсыздықтардан қорғайтын жақсы рух болып саналады. Момо ақ киім киген әйел ретінде бейнеленген. Момоның құрметіне шам жағып тұрған басшылар меценаттарды жүкті әйелдерге көмек көрсетуге шақырды.

Осыған байланысты Ферғана алқабындағы өзбектерде басқа рухтармен салыстырғанда Чилтан-момо, Кара-момо, Кинна-Момо рухтары туралы кеңірек түсініктер бар екенін атап өткен жөн. Сонымен, алқап тұрғындары дененің кез-келген бөлігінің ерікті қызаруы немесе көк түсімен Чилтан-момоның араласуы бар деген пікірге ие. Мұндай жағдайларда адамға табибу-бахшиға дереу көрсетілу керек. Емші құраннан дұға оқып, зақымдалған жерді мақтамен сипайды. Осыдан кейін науқас тезірек қалпына келеді.

Ферғана алқабындағы өзбектер арасында рухтардан қорғану жолдары туралы пікірлері бар. Мысалы, Ферғананың Сайшилдир өңірінен шыққан Сумбул-бахшидің пікірінше, өзіңізді рухтардан қорғаудың ең көп таралған тәсілі-күнделікті дұғалар. Бұл жағдайда рухтар адамға әсер етпейді. Арам күштерден қорғаудың тағы бір әдісі – жастықтың астына пышақ, ыстық бұрыш бұршағы, шелпек, ал бастың үстіне Құран қою. Мұндай сақтық шарасы ұйықтап жатқан адамды қорғайды, дейді өзбек халқында.

Түрікмендер «шаман»-ның баламасы ретінде «порхан» сөзін қолданады, ал оның ойынын «оюн» деп атайды [3: 94].

Түркмен-човдурлардың сенімі бойынша, егер біреуге порхан болу бұйырса, сол адам рухтарды кездестірген екен. Абдыла-бахшидың айтуы бойынша, ол рухтар бұрын басқа бақсының көмекшілері болған. Ол шаман қайтыс болғаннан кейін, олар басқа сенімді адамды таңдап, оның түсіне 40 шабандоздың образында кірген. Оны оятып «біз бір порханның әскері болғанбыз, бірақ ол қазір жоқ, сондықтан сенімен бірге боламыз» деп айтып оған бата берген. Егер ол адам шаман болуға келіспесе, қатты ауырған немесе жынданып кеткен. Келісім оның денсаулығын қалыпқа келтірген, ал бас тарту керісінше. Күндердің күнінде әулиелердің басына сауығу үшін қонған науқастың түсіне әулиелер кіріп, бұл қасиетті қабылдауды, рухтармен келісуді сұраған. Мысалы, Солтан деген шаман ата-анасынан ерте айырылып, 18-20 жасында жынданып кетіпті. Ауылдың тұрғындары оның түнде дала кезетіндіктен, далада ұйықтауға қорыққан екен. Оны ағалары Артық ходжаның басына апарған. Солтан біраз уақыт сонда тұрып, ауруынан айыққан екен, содан бастап шамандық дәстүрді әрі қарай жалғастырған.

Әр халықта шаманның бейнесі оның атрибуттарына қарай ерекшеленеді. Бұл атрибуттар бақсылық сеанстың әсерлі өтуі үшін белгілі бір функционалдық міндет атқарады. Олар бақсының киімімен бірге рәсімнің бір бөлігін құрайды. Бақсылық атрибуттары, оның ішінде дабыл да (даңғыра, дүнгүр), шаманизмнің бастапқы формаларында болмаған, тек уақыт өте келе көмекші құрал ретінде қолданыла бастаған.

Түркі халықтары бақсыларының кеңінен қолданған өз музыкалық аспабы болған: қазақтарда – қобыз немесе домбыра, өзбектерде – чилдырма немесе дойра, түрмендерде – дутар. Қосымша және де бәріне ортақ атрибуттарға пышақ, айна, қамшы, т.б. бірқатар заттар жатады. Атрибуттар әртүрлі болса да, қолданыстық мақсаты бір – зұлым рухтармен күресу, адамды емдеу және қорғау.

«Орталық Азия мен Қазақстан халықтарының шамандарының рәсімге қолданатын құралдарының арасына қамшы да кірді. Қазақ бақсылары қамшыны қобызбен қатар қолданған. Әртүрлі авторлардың жазбаларынан «молдалар секілді, бақсылар да науқастың көзіне түкіріп, зұлым рухтарды құдалау мақсатында оларды қамшымен сабаған...» [4: 55].

«Алдымен ол науқасқа қарама-қарсы отырып қобызда ойнай бастайды, өлең айтады, жабайы дауыспен айқайлай бастайды, орнынан атып тұрып, түсініксіз, миға қонымсыз сөздер айта бастайды, қамшыны алып науқасты ауруға

шалдықтырған зұлым рухтардан тазарту мақсатында қамшымен ұрғылайды.» [5: 66].

Талма ауруының емделуін көрген куәгердің әңгімесі: «Ауылда сұрапыл айқай естілді. Біреуге қатты соққы болған жағдай басталғанын бәрі сезді. Дәл сол уақытта киіз үйден екі қазақ қыз шығып, өздерімен бірге үшінші науқас қызды шығарып алды. Дереу жан-жақтан қолына қамшы ұстаған қазақтар жүгіріп келіп, науқасқа қарай жетіп, оны қамшымен «Шайтан! Әрі кет!» деген сөдермен ұра бастапты. Әйел бірде өзіне келіп, бірде есінен таңып қала берді. Ақырында қазақтар толқи бастады: көрші ауылдан бақсы шауып келе жатты. Науқастың жанынан өтіп бара жатып, бар күшімен әйелді қамшымен ұрып жіберді. Одан кейін басқасы, үшіншісі, төртіншісі және ең басты бақсы келді. Әрқайсысы қолдарындағы қамшымен өтіп бара жатып науқасты сабады.» [6: 170].

XIX ғасырдағы басқа деректерге сүйенсек, ол кезде де бақсы жын-шайтанды қамшымен сабау арқылы қуған. Бақсы қамшымен киіз үйдің керегелерін, «науқастың жанындағы» ауаны да тазалау мақсатында сабалаған. » [7: 45]. Осыған қарамастан, қамшы ерекше рәсімге арналған құрал ретінде қолданылмаған. Тек П.Ходыреваның жазбаларына сүйенсек, қамшыны негізгі атрибуттардың қатарына жатқызған.

XX ғасырдың ортасындағы жазабаларға сәйкес қамшы қазақ бақсыларының арасында жалғыз және басты рәсімге арналған құрал ретінде қолданылған. Бөлек тұрған қамшыларға қоңыраулар ілінген. 1976-1977 жылдардағы жазбаларда қамшының Шығыс Қазақстан өңіріндегі шамандықта атқарған маңызы жайлы жазылған. Бақсы Хадишаның (1899 жылы туылған, Шымкент облысы) түсіне кірген рух, «қамшы ал» деген аян берген екен [8: 15].

Түрікмен шамандары да емдеу мақсатында қамшыны қолданған. Түркмендердің шамандары өзінің рухтарына «Науқасқа түсіндер!» деп айтып, қолымен немесе қамшымен меңзеп, рухтарды науқастың басына түсіргендей болады. [9: 127].

Түрікмен халықтары да, жындарды қудалау мақсатында науқасты, киіз үйдің керегелерін, киіз үйдегі заттарды қамшымен ұрған. [10: 169].

Өзбек шамандары да қамшының көмегімен бақсы ойының жүргізген. Хаджарбуви атты шаман әйел науқасты және өзін қамшымен ұрғанда ешқандай ауру сезінбеген екен. XX ғасырдың ортасында Жызақ облысы мен Самарқанд облысындағы кейбір бақсылардың басты және жалғыз атрибуты қамшы болды.

Ферғана алқабындағы бақсылардың атрибуттары арасында қамшы маңызды орын алады. Қамшының көмегімен науқастың денесіне енгізілген зұлым рухтар шығарылады, бұл шаманизмнің негізгі көріністерінің бірі. Қоқан қаласының махалла Янги Чорсу қаласында тұратын Мунаввар-бахши қамшының көмегімен негізінен әртүрлі фобиялардан зардап шегетін адамдарды емдейді. Сеанстардың курсы үш аптаға созылады, содан кейін науқастың денесіндегі жаралар оқылған сумен жуылады.

Өзбек, тәжік және Ұйғыр бақсылары емдеу кезінде ағаш бұтақтарын таяқ ретінде қолданды. Ферғана алқабындағы бахшилер ерте көктемде шыбықтарды жинап, оларды жыл бойы пайдаланды. Шыбықтар бір-біріне байлаған, содан

кейін оларды рәсім жасалған бөлменің бұрышына іліп қойған. Байламдағы шыбықтардың саны 41 дана болды. Бахши төменгі бөлігінен бір топ шыбықтарды алып, алдымен науқастың үстіндегі шеңберлерді солдан оңға қарай үш рет айналады. Содан кейін бақсы науқастың басы мен арқасын ұра бастайды. Бұл әрекеттің мақсаты жын-шайтандары басқа жаққа айдау болып табылады.

Бақсылар тылсым әлеммен байланыс жасап, рухтардың қызметіне жүгінеді. Бақсы қобызында ойнай бастағанда, рухтар оның алдына әр түрлі бейнелерге еніп келіп, көмек көрсетеді.

Қазақ, өзбек, түрікмен шамандығының ерекшелігі – оның ислам дінімен ұштасқандығы. Түркі халықтары исламды қабылдағаннан бері он ғасыр өтсе де, күнделікті өміріміздегі көптеген мәдени элементтерде күні бүгінге дейін шамандықтың қалдықтары із көрсетеді.

Бақсы адамдары ислам діні таралмай тұрып ру-тайпалардымыздың саяси және әлеуметтік өмірлерінде өте маңызды рөл атқарған. Бақсылардың негізгі қызметтерінің бір- адам мен тұрғындардың өміріндегі қауіп төндіретін жағдайлармен күресі, алдын алу болып табылады. Олар өздерінің ойындары арқасында ұжымдағы қордаланған жағымсыз психикалық энергияны жойып, әлеуметтің тұрмысын реттеп отырған. Орталық Азияда және Қазақстанда ислам дінінің таралуы барысында шаманизм ежелгі наным-сенім ретінде шеттетіле бастады. Ендігі бақсылар тек шайтандармен байланысқа түсе білетін адамдар деп қабылдана бастады. Қоғамдағы бақсыларға қатысты екі түрлі ұстаным қалыптасқан. Біріншісі, олар қорқыныш пен үрей тудырады, себебі бақсылар адамдарға зиян келтіру қаупі бар. Сондықтан да бақсылар ауылдардың шеттеріне бөлек қоныстанған. Жай күндері бақсылардан көмек сұрамайды. Екіншісі, сыры белгісіз сырқатты тек бақсылар емдеп-жаза алады деп саналған. Сондықтан бақсының көмегінсіз ауру-сырқаттың алдын алу мүмкін болмады. Исламның үстемдік еткен дәуірінде бақсылар қоғамның өмірін реттеп отырушы қызметтерінен айырылып, тек бақсы-балгер қызметін ғана сақтап қалған. [11: 189].

Ислам дінінің әсерінен түркі халықтарындағы шамандық ерекше белгілерге ие болды. Уақыт өте келе ислам дәстүрлеріне қаныққан, исламға қайшы келетін элементтері бар шамандық рәсім біртіндеп өзгеріп, идеясы мен мақсатын жоғалтты. Ал исламдағы бақсылықтың жекелеген компоненттерін сақтаудың себебін мұсылман діні қабылданғанға дейін жергілікті халықтардың дәстүрлі өмірінде маңызды рөл атқарғанынан деп білеміз.

Әдебиет

1. Азнабай бақсының ұрпақтары / С. Райымқұлұлы, Әбдіғапбаров Н. – Шымкент, 2015. – 56 б.
2. Басилов В. Н., Ниязклычев К. Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М.: Диля, 1975. – 425 с.

3. Басилов В.Н. Пережитки шаманства у туркмен-гёкленов // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии: Историко-этнографические очерки. – М.: Наука, 1986. – С. 94-110.
4. Басилов В.Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1992.– 328 с.
5. Берік Жүсіп. Бақсылық // Қазақ әдебиеті. – 2010. – №3 (3167). – 15 б.
6. Кустанаев Х. Этнографические очерки киргиз Перовского и Казалинского уездов / Соч. воспитанника 4 кл. Туркест. учит. семинарии Худабая Кустанаева; Под ред. [и с предисл.] Н.А. Воскресенского. – Ташкент: О.А. Порцев, 1894. – 52 с.
7. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.
8. Овезбердыев К. Материалы по этнографии Казахстана// Народы мира. Ред. С.П. Толстое. Т. 1. – М.: АН СССР, 1963. – 768 с.
9. Современный энциклопедический словарь. – М., Большая Российская энциклопедия, 1997, ОСР Палек, 1998. – 2051 с.
10. Төлеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов. – Алма-Ата: Жалын, 1991. – 145 с.
11. Үсенова М., Үсенов С. Дінтану. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 200 б.